

RAJNAI EDIT

„A gazdag emberek ostobasága olyan, mint a tenger,
kimeríthetetlen...”

Bródy Sándor *A tanítónő* című drámájának utolsó jeleneteiről

1954. november 17-én a *Magyar Nemzet* egy irodalom- és színháztörténeti felfedezésről röppentett fel rövidhírt:

A Petőfi Színház dramaturgiájának sikerült megszereznie Bródy Sándor „A tanítónő” című darabjának eredeti szövegpéldányát. Ennek alapján bebizonyosodott az a tény, hogy Bródy Sándor eredetileg a darabot nem happy end-del fejezte be, hanem azt a Vígszínház akkori vezetőségének nyomására változtatta meg. A Petőfi Színház az eredeti befejezéssel játssza a darabot, amely sokkal jobban tükrözi Bródy Sándor éles kritika-rajzát az akkori társadalomról.¹

A tanítónő 1954. december 17-én került színre a Petőfi Színház kamaraszínházában, a Jókai Színházban.² A befejezés pedig, a „nem happy end”, amely felerősítette a dráma társadalomkritikus hangjait, a Jókai Színház ügyelőpéldánya szerint az előadás végén így hangzott, illetve látszott:³

Flóra: [...] Emelt fővel jöttem, és fölemelem, amikor elmegyek. Dicsértessék!
Középen el.⁴

Utolsó jelenet.

Főúr A gazdag emberek ostobasága olyan, mint a tenger, kimeríthetetlen. Eleresztették... az életet, a jövőt...

Függöny.⁵

A példányban a függönyjelzés után az utolsó jelenet még folytatódik, mert a színház kiindulópontként a dráma első kiadását használta (azt gépeltették le), tehát a gépelt szöveg pontosan úgy ér véget, ahogyan azt Bródy Sándor megjelentette 1908-ban akkori kiadójánál, a Singer és Wolfner Irodalmi Intézetnél:

¹ N. n., [A Petőfi Színház], *Magyar Nemzet*, 1954. november 17., 6.

² Petőfi Színház (ma: Thália Színház): Nagymező u. 22–24. Jókai Színház (ma: Újszínház): Paulay Ede u. 35.

³ BRÓDY Sándor, *A tanítónő: falusi életkép három felvonásban*, [Bp., Jókai Színház, 1954], ügyelőpéldány, gépirat ceruzairásos bejegyzésekkel, Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti és Zeneműtár (MNMKK OSZK SZZT), MM 10.945, 80. fol.

⁴ K. el. [A színházi ügyelő ceruzairásos beszűrése, emendálva.]

⁵ Füg. [A színházi ügyelő ceruzairásos beszűrése, emendálva.]

FLÓRA. [...] Emelt fővel jöttem és főlemelem, amikor elmegyek. Dicsértessék!
UTOLSÓ JELENET.

FŐÚR. A gazdag emberek ostobasága olyan, mint a tenger, kimeríthetetlen. Eleresztették... az életet, a jövőt.

ÖR. NAGY. Te meg mit ülsz itt a széken? Mint egy odafagyott mamlasz. Nincs bened vér? Menj utána.

NAGYASSZONY. Itt hagyta! Volt szíve itt hagyni! Merte! A fiut, az én fiamat!

FŐÚR. Én vagyok vak, vagy ti! Menjete utána, akkor vissza fog jönni!

TANÍTÓ. Nem, nem jön! Ez volt az a nő, aki nem jön vissza! (El.)

NAGYASSZONY. Kell, hogy visszajöjjön!

ÖR. NAGY. Anya... megy... mer hagyjátok.

NAGYASSZONY. A kis semmi... Így megalázni az én fiamat! Ha legalább kálvinista pap lány lenne, de...

FŐÚR. Egy leánygyerek se születik szolgálónak. Mind hercegisasszonynak születik, csak később elátkoztatik. Nem látták-e rajta? ez is, bizony mondom, ez hercegisasszony.

NAGYASSZONY. A hercegisasszony beült a bodzafa szekérbe... Ott a fiu... leveszi a szekérről... Összecsókolja. Csókolóznak. Visszacsókolja, visszaöleli, nyakába borul. Visszahozza. (Flóra és István megjelennek.)

(Függöny.)⁶

A Jókai Színház dramaturgiai trouvaille-a azt a Bródy-képet szolgálta, amelyet a polgárinak tekintett, de az aktuális irodalmi kánonba ekkortájt felveendő író újraavatásához kellett megrajzolni: a társadalomkritikus, naturalista (de a romantikus elbeszélők hatásától sem mentes), később a naturalizmustól a realizmus felé mozduló Bródy Sándor irodalmi portréját.⁷ Az 1953. júliusi kormányprogram után létrehozott Kiadói Tanács felkérésére a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 20. századi munkaközössége 1953 novemberében szűkebb körű megbeszélést tartott annak eldöntésére, hogy mely műveket kell megjelentetni azoktól az íróktól, akiknek alapos marxista értékelése még nem készült el.⁸ A javasoltak sorában (többek között Ambrus Zoltán, Szomory Dezső, Tóth Árpád, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső művei mellett) Bródy Sándor néhány írása is szerepelt: *A dada igen*, *A tanítónő* nem volt köztük. Ez utóbbi dráma újralfedezésének és újraértelmezésének első lépéseit a Jókai Színház tette meg.

Tóth Flóra története 1908-ban hatalmas siker volt, és az lett 1954-ben is. A történet magával ragadó sodrása és a jól megformált alakok mögött az ősbemutató idején a kritika és a közönség a cselekmény valódi magjaként a gazdag jutalmát elnyerő, erkölcsös,

⁶ BRÓDY Sándor, *A tanítónő: Falusi életkép három felvonásban*, Bp., Singer és Wolfner, 1908, 139–140.

⁷ A portré vázolását Illés Jenő és Simon István kezdte: ILLÉS Jenő, *Bródy Sándor igazsága*, Magyar Nemzet, 1954. augusztus 12., 5. – SIMON István, *Bródy Sándor 1863–1924*, Szabad Nép, 1954. augusztus 12., 3. – Az újraértelmezést Bóka László folytatta a Jókai Színház előadásáról szóló kritikájában (*A tanítónő*, Színház és Filmművészet, 6[1955], 2. sz., 120–123) és a dráma 1955-ös kiadásának előszavában (BRÓDY Sándor, *A tanítónő: Falusi életkép*, Bp., Művelt Nép, 1955 [Népszerű drámák, 20], 3–16).

⁸ *Vita a XX. század íróinak új kiadásáról*, It, 42(1954), 1. sz., 119–120.

szegény leány vándormotívumát fedezte fel.⁹ Azt a mesét, amelyben a legkisebb leány vagy fiú vándorútján legyőzi az akadályokat, és elnyeri a vitéz vagy a királykisasszony kezét. Így is írtak róla:

Csudának lehetne nézni, ami történik. Megszégyenül és megaláztatik az éhes falka és megjuhászcodik, kezes báránynya lesz a legfélelmetesebb duvad: a kiskirály, a parasztnábob dédelgetett fia, akire mesebeli hercegkisasszony várakozik. [...] és a nagyaszonny-anya, aki erőszakot tesz a gógjén és azt kéri Tóth Flórától, hogy legyen a fia szeretője: szivszorongva, remegve lesi-várja, vajjon vissza tudja-e hozni a fiuk, az ő büszke, szép, erős és hatalmas fiuk a kicsi, szegény tantónőt, aki az utolsó bucsu után úgy készül elmenni, hogy még a híré se hallják sohasem. Hát persze, hogy vissza tudja hozni, mert hiszen most már ő a gyöngébb és Tóth Flóra az erősebb. Erősebb mindenkinél.¹⁰

1908-ban a recenziók a színmű kritikai élére is felfigyeltek, de nem kívánták túlságosan hangsúlyozni.¹¹ Egyetlen vidéki előadás recenzense vélte azt, hogy a történet lezárása visszalépés Bródy pályáján:

A dráma megoldása tehát romantikus, és a szerző, aki valamikor bele akarta nevelni az emberekbe a realizmus igazságait, most nem akarja észrevenni, hogy a közönsége ma már nem hisz a romantikus megoldásokban és megérzi, hogy ez a házasság éppen nem megoldás. A régi Bródy itt kezdte volna és a Nagy Pistáké felemás összekötésében kereste volna a drámai motívumokat. A nagy író pályának paradoxonja ez: husz év után érni el oda, ahonnan husz évvel előbb ki[i]ndult.¹²

Az 1950-es évek közepén Bródy Sándor életművének marxista értékelése *A tantónőt* erős társadalomkritikává formálta. Az előadás recenzióiból és a dráma irodalomtörténeti (újra)értelmezéséből eltűnt a „legkisebb leány” motívuma, helyét a hősnő és környezetének – antagonisztikus – ellentéte vette át. Márpedig, ha ez az ellentét antagonisztikus, akkor Flóra még szerelmi házasság révén sem illeszkedhet be a falu elitjébe. Czímer József, aki 1954-ben a Petőfi és a Jókai Színház közös dramaturgiájának vezetője volt, és akinek – önvallomása szerint – kezdeményezésére és kitartása eredményeképpen a színmű bekerült az 1954–55-ös évad műsorába,¹³ 1956 márciusában

⁹ Szilágyi Zsófia párhuzamként az 1934-es *Meseautó* című film cselekményét említi: SZILÁGYI Zsófia, *Értelmiségi pálya-e a tanárnőé?: Bródy Sándor, Raffai Sarolta, Szabó Magda* = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 3., szerk. BÍRÓ Annamária, BOKA László, Bp. – Nagyvárad, reciti – Partium, 2018, 314.

¹⁰ ERÉNYI Nándor, *A tantónő: Bródy Sándor új darabja a Vigszínházban*, Pesti Napló, 1908. március 22., 17.

¹¹ Az az éles kirohanás, amelyet a *Budapesti Hírlap* intézett *A tantónő* ellen, nem a budapesti, hanem a berlini bemutató után született, és szerzője a fanyalgó német kritikák olvastán arról értekezett, hogy miért kellett a magyar szennyest külföldön kitergetni: N. n. *Magyarország Berlinben*, Budapesti Hírlap, 1909. február 4., 1.

¹² D'OR, *A színház*, Szatmár, 1908. április 26., 3. Krémer Sándor színtársulatának előadása, 1908. április 20.

¹³ CZÍMER József, *Közjáték*, Bp., Pátria, 1992 (Pátria Könyvek), 228–229, 302.

így adta meg a kulcsot az újra színpadra engedett drámához: „Bródy mondanivalója *A tanítónő*ben az, hogy akármilyen derék ember ez az ifjabb Nagy István, ez a társadalom nem teszi lehetővé, hogy egy önérzetes, lenről jövő szegény tanítónő élete nyugalmit, szerelmét, munkája örömét ebben a világban megtalálja.”¹⁴

A „boldogtalan vég” története

A *tanítónő* boldogtalan végéről, mint Bródy eredeti írói elképzeléséről először Bródy András írt édesapja születésének 90. évfordulója alkalmából, 1953 nyarán az *Irodalmi Újság*ban. A történet szerint 1908-ban a Vígszínház színészei a dráma szövegét lázítóknak tartották, a boldogtalan vég miatt pedig végzetes bukást szimatoltak, ezért a próbák egy pontján arra kérték Faludi Gábor igazgatót, hagyják el a bemutatót. Faludi és Bródy – az íróknak juttatott némi pénzbeli kompenzáció fejében – meggyeztek az utolsó jelenetek megváltoztatásában: „Apám a két utolsó jelenetet átírta. A *Tanítónő* nem hagyta ott a Nagyurat, nem hagyta ott a sárfészket, és »boldogan egymás nyakába borultak.«”¹⁵

A színművet a Jókai Színház 1954. október 25-én kezdte próbálni, a bemutató december 17-én volt.¹⁶ Az eredeti kézirat megtalálásáról szóló, november 17-i, *Magyar Nemzet*-beli híradás után Bródy András a *Béke és Szabadság* című hetilap 1954. december 1-jei számában még egyszer elmesélte *A tanítónő* utolsó jelenetének születését.¹⁷ Nem sokkal Bródy András írásának megjelenése előtt Bárdi Ödön a *Színház és Mozi* 1954. november 26-i számában meleg hangú „kis színes”-ben méltatta az 1908-as produkciót. Bárdi az ősbemutatót és 1954-ben is játszott *A tanítónő*ben, de cikkében nem esett szó arról, hogy a Vígszínház kérésére Bródy Sándor átírta volna a darab befejezését.¹⁸

¹⁴ CZÍMER József, *A gyűlölet iskolája = Uő, Korunk színháza*, Bp., Színháztudományi Intézet, 1962 (Színházi tanulmányok), 65. – Az 1950-es évektől *A tanítónő*t az elemzések a század elejének Bródyt igencsak érdeklő feminizmusához, a férfi és nő viszonyához is kötötték, illetve a „magyar ugar” motívum színpadi megfogalmazását látták benne. Vö. JUHÁSZ Ferencné, *Bródy Sándor*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 26), 240. – FÖLDES Anna, *Bródy Sándor*, Bp., Gondolat, 1964 (Irodalomtörténeti Kiskönyvtár. Magyar írók, 1). – NAGY Péter, *A drámaíró Bródy Sándor*, It, 56(1974), 1. sz., 3–39. – DRUZSIN Ferenc, *Bródy Sándor: A tanítónő: falusi életkép három felvonásban*, BÁR, 18(2013), 3. sz., 67–80.

¹⁵ BRÓDY András, *Az író megveszik: Bródy Sándor születésének 90. évfordulója alkalmából*, Irodalmi Újság, 1953. augusztus 13., 6.

¹⁶ BRÓDY Sándor, *A tanítónő*, [Bp., Jókai Színház, 1954], ügyelőpéldány, OSZK SZT, [82.] fol. – STAUD Géza, *Az államosított fővárosi színházak műsora 1949–1959: Adattár*, Bp., Színháztudományi Intézet Országos Színház-történeti Múzeum, 1959 (Színház-történeti Füzetek, 30), 49.

¹⁷ „A darab végével, az utolsó jelenettel azonban kis baj történt – nem végződött heppienddel. A színház vezetősége addig-addig gyúrta-gyömösölte apámat, amíg egy különálló »utolsó jelenet«-et írt a színműhöz” (BRÓDY András, *A „Tanítónő”, Béke és Szabadság*, 1954. december 1., 17.)

¹⁸ BÁRDI Ödön, *„Tanítónő”, Színház és Mozi*, 1954. november 26., 24. – Bárdi *A tanítónő* 1908-as bemutatóján a cigányprimást, 1954-ben az öreg komornyikot játszotta: MNMCK OSZK SZTT színlapgyűjtemény, Vígszínház, 1908 és Jókai Színház, 1954.

Arról, hogy 1954-ben, a Jókai Színház próbáin mi történt, két, évtizedekkel később született történet is olvasható. Az egyik, Czímer Józsefé, 1992-ben jelent meg *Közjáték* című emlékezésében.¹⁹ Az események ennek alapján, röviden összefoglalva a következők: Azt, hogy Tóth Flóra elhagyja a falut és ifjú Nagyot, 1954-ben a társulat és Czímer is – mint Bródy Sándor feltételezett, eredeti elképzelését – evidenciaként kezelte. Ennek szellemében próbáltak, vagyis az előadás és a dráma végének a harmadik felvonás hetedik jelenetét, Flóra utolsó mondatait tekintették: „Emelt fővel jöttem, és főlemelem, amikor elmegyek. Dicsértessék!” Czímer azonban úgy vélte, a darab nem az ajtócsapódással felérő „dicsértessék”-kel végződött, hanem az 1908-as kiadás szerinti „utolsó jelenet” első mondatai zárták a művet. Sejtését Bródy András igazolta a főpróbahét környékén, aki „átadta *A tanítónő* kéziratát. Megtalálta. Azonnal megnéztem a befejezést: Tóth Flóra kimenetele után új jelenet, megszólal a Főúr: »A gazdagok butasága kimeríthetetlen, akár a tenger, eleresztették az életet, a jövőt.« Pontosan úgy, ahogy én éreztem.”²⁰

A Jókai Színház dramaturgia, Siklós Olga 1995-ben született írásában mindez kissé másképp adta elő. Őt szintén zavarta a happy end, ezt Bródytól – különösen *A dada* ismeretében – idegennek tartotta, és ezenfelül dramaturgiai problémának érezte azt is, hogy a döntő fordulat, a kibékülés-visszakönyörgés a színen kívül történik, és csak a Nagyszony szavai közvetítik.

A megoldást a MAGYAR SZÍNPAD 1908-as bemutatóját is közlő számban találtam meg: Bródy egy rövid írásban köszönti a Vígszínház közönségét, s megírta, hogy a színház kedvéért lett Tóth Flóra ifjú Nagy István menyasszonya. [Sic!]

Ezután csak elővettem a vaskos kéziratot példányt, melyből elég nyilvánvalóvá lett, hogy az eddig számozott jelenetek helyett a záró miért kapott „utolsó jelenet” feliratot.

Ha csak ezt a jelenetet operáltam volna le a darabról, az kissé suta lett volna. Kellett egy szép befejező mondat, ami már abban az „utolsó” jelenetben volt. Némi töprengés után – mert a hamisítástól mindig távol tartottam magam, tiszteltem az író gondolatát, írását – a Főúr, miután Tóth Flóra elment, megszólal a döbrent csendben: „A gazdag ember ostobasága olyan, mint a tenger: kimeríthetetlen. Eleresztették az életet, a jövőt...”²¹

Annak, hogy dráma harmadik felvonásának utolsó jelenetét a szokásos számok helyett – a „vaskos kéziratot példányban” és az 1908-as szövegkiadásban az „Utolsó jelenet” szavakkal jelölték, minden emlékező különös jelentőséget tulajdonított, a szokatlan jelölésben a befejezés átdolgozásának bizonyítékát látták. A Vígszínház sűgőpéldányában azonban ugyanez – vagyis „utolsó jelenet” megjelölés – szerepel az első és a második felvonás utolsó jelenetei előtt is, az ilyen, felvonásvéget jelölő megoldás tehát egyáltalán nem volt szokatlan.²²

¹⁹ CZÍMER, *Közjáték...*, i. m., 302–304.

²⁰ *Uo.*, 304.

²¹ SIKLÓS Olga, *Az utolsó jelenet*, Szín-Világ, 2(1995), 3. sz., 7. [Kiemelés az eredetiben.]

²² [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*], [Bp., Vígszínház, 1908], kézirat, sűgőpéldány, MNMKK OSZK SZZT, Vig 228/3. 1. felv.: 33. fol. rektó, 2. felv.: 74. fol. verzó.

Czímer József és Siklós Olga visszaemlékezései a Bródy-mű színházi-dramaturgiai értelmezéséről szólnak, amely valójában *A tanítónő* ideológiai hitelesítését és egyben a korabeli előadhatósági követelmények érvényesítését szolgálta. Czímer *A tanítónő* hirtelen megtalált kéziratában (amely szerinte Bródy András tulajdona volt) lelte meg a választ a boldog, illetve boldogtalan véggel kapcsolatos kérdéseire, Siklós Olga pedig egy „vaskos kézirat példány”-ban, amely – ahogy az cikkéből meg is tudható – a Vígszínház 1908-as sűgópéldánya volt. Ezt akkor az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára őrizte, ahogy jelenleg is. Siklós Olga azonban – Czímerrel ellentétben – nem említi, hogy a Jókai Színház bemutatójának előkészületei során előkerült volna egy addig ismeretlen kézirat.

A két elbeszélés a kéziratokon kívül más forrásokra is hivatkozik, Czímer József – valószínűleg a memoár írásának hevében – kissé pontatlan: „Bródy 1919-ben a Vörös Újságban megjelent cikkében elmondja, hogy ő happy end nélkül írta meg a darabot. Az 1908-as ősbemutató alkalmával a Vígszínház követelte, hogy változtassa meg a befejezést.”²³ A *Vörös Újság* 1919-ben nem közölt ilyen cikket vagy nyilatkozatot, a *Színházi Élet* azonban igen, de Bródy Sándor ebben nem *A tanítónőről*, hanem általában minden színpadi művéről beszélt. „Majdnem minden utóbb irt színdarabom harmadik felvonása rossz. Mert majdnem minden harmadik felvonásomat meg kellett lágyitanom az akkori publikum számára, bár nem akartam.”²⁴ Siklós Olga egy, a *Magyar Színpadban* megjelent írást említi, és valóban, a műsorújság a vígszínházi bemutató beharangozójában közzétett néhány, Bródy Sándor szájába adott mondatot. A párbeszédként megírt előzetesben ez olvasható:

- Igaz, hogy *A tanítónő* „jól” végződik?
- Röstelem kicsikét, – felelte a szerző, – de igaz. Van azonban egy mentségem.
- És mi az?
- Meglátjátok, hogyan játssza a szerepet Varsányi Irén. Aztán mindenkinek be kell majd látnia, hogy az ilyen nőt nem lehet megölni, az ilyen nőnek még a színdarabban is nagy, nagyon nagy boldogságot kell juttatni. Hát megtettem.²⁵

A Vígszínház 1908. február 25-e körül kezdte próbálni a darabot,²⁶ a bemutató március 21-én volt.²⁷ A színház által kiadott sajtóközlemények alapján a bemutató körül két probléma mindenképpen felmerült. Az első valóban a befejezés. A *Magyar Színpad* reklámszövege emberhalált emleget: a színmű Tóth Flórája eredetileg netán öngyilkos lett volna, mint Petrovics Katalin bácspetrovoszelői tanítónő, akinek 1895-ben

²³ CZÍMER, *Közjáték...*, i. m., 302.

²⁴ *A drámának való idő! Bródy Sándor nyilatkozik a Színházi Életnek*, *Színházi Élet*, 8(1919), 14. sz., 1. [Kiemelések az eredetiben.]

²⁵ BENFENTES, „*A tanítónő*”: *A Vígszínház szombati újdonságáról*, *Magyar Színpad*, 1908. március 18., 3.

²⁶ N. n., „*A tanítónő*”, *Pesti Napló*, 1908. február 25., 18.

²⁷ BERCZELI A. Károlyné, *A Vígszínház műsora 1896–1949: Adattár*, Bp., Színháztudományi Intézet Országos Színháztudományi Múzeum, 1960 (*Színháztörténeti Füzetek*, 33), 36.

megtörtént esete, ha nem is mintája, de életműbeli előzménye volt a színműnek?²⁸ A történetnek tehát a valóságban és a Bródy-életműben már voltak tragikus zárású előzményei, és a színházvezetés akár a városban terjedő, valamiféle szóbeszéd lecsendesítésére, akár pusztán kedvcsinálóként, március 15-e körül minden napilappal közölte az örömhírt: „Bródynak ez az első színpadi munkája, a melynek az alaphangja nem sötét, sőt vidám és kibékítő befejezése van.”²⁹ Az pedig, hogy a színházon belül lehettek egyéb viták *A tanítónő* szövege körül, abból sejthető, hogy március 1-je körül Kálmán Imre *Tatárjárás* című operettjének váratlan sikerére hivatkozva (amely valóban nagy sikerű előadás volt), a Bródy-darab premierjének elhalasztásáról értesítették a közönséget.³⁰ Talán egyúttal az operett sorozatjátásában rejlő anyagi lehetőséget is ki akarták aknázni.

Nos, mit is lehet tudni arról, hogyan is fejeződött be Bródy Sándor szándéka szerint *A tanítónő* című falusi életkép?

A „boldog vég” története

Bródy Sándor autográf kézírata, amely *A tanítónő* második és harmadik felvonásának egyik változatát őrizte meg, 1953 óta az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, 1950-ben vásárolta meg a könyvtár.³¹ Joggal feltételezhető, hogy ez a kézirat a dráma egyik korai szövegét tartalmazza. Lapjai nem egy időben íródtak. A nagyméretű oldalakhoz kisebb, kiegészítő lapokat tűztek, de a számozás – ez utóbbiakat is beleértve – folyamatos, és Bródy Sándor kezétől származik. A kéziratban gyakori a javítás, előfordult, hogy Bródy a dialógusokat sem tagolta, és a szerepneveket utólag szúrta be a megfelelő sorok elé, míg egyes lapokon alakilag szabályos drámaszöveget (szerepnév, a hozzá rendelt dialógus, szerzői utasítás) írt. Tóth Flórának a második felvonás nyitó jelenetében neve sincs: Tanítónő – Bródy így írta. Az első oldalakon Kató még Tanítókisasszonyként szerepel (tehát két tanítónő van), a szerepnév áthúzva és javítva: K. K, azaz Kántorkisasszony.³² A két Nagy Istvánt, az öreget és a fiatal, helyenként Kiss Györgynek hívják. Bródy néhány helyen a Kiss nevet áthúzta, Nagyra javította. Az utólag beírt szerepnevek miatt a harmadik felvonás Kiss Györgyeit a másodikban (javítás

²⁸ A bácspetrovoszelői eseményekről több napilap is tudósított, például: N. n., *Petrovics Katalin tragédiája*, Budapesti Hírlap, 1895. március 16., 8. – A történetet Bródy még 1895-ben novellává formálta, majd két év múlva elbeszéléskötetébe is bevalogatta: BRÓDY Sándor, *Petrovics Katalin*, Új Idők, 1895. január 27., 97–98. – BRÓDY Sándor, *A tanítónő* = Uő, *Az asszonyi szépség*: többféle apróságok, melyek a címre vonatkoznak, Bp., Pallas, 1897, 22–25.

²⁹ A Vígszínház által leadott előzetest közölte többek között: Pesti Hírlap (1908. március 15., 7.), a Népszava (1908. március 15., 5.), a Pesti Napló (1908. március 15., 19.).

³⁰ A *Tatárjárás* bemutatója 1908. február 22-én volt: BERCZELI, i. m., 36. – A bemutató elhalasztásáról: Budapesti Hírlap, 1908. március 1., 18.

³¹ [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*, 1908], autográf tintairás, MNMKK OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 2335.

³² [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*, 1908], autográf tintairás, MNMKK OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 2335., 1. fol.

nélkül) Nagy Istvánoknak hívják. A színmű végleges figurarendszerének és jellemeinek szempontjából pedig kifejezetten érdekes, hogy az iskolaszéki jelenet közepén az eredeti szerepnév egyszer csak az, hogy „Fóúr”, és ezt Bródy a végleges összeállítás előtt „Káplán”-ra javítja.³³ A kéziratban csak felvonásbeosztás van, jelenetbeosztás nincs. Néhány helyen Kövessi Dezsőnek, a Vígyszínház sűgójának kézírásával beszűrt jelenetszám látható, ezek nem egyeznek egyetlen későbbi, eddig ismert szövegváltozat jelenetszámozásával sem.³⁴ Az eredeti számozás szerinti 7. lap idegen kézírás, Bródy Sándor kiegészítéseivel.³⁵

Az autográf kézirat utolsó lapján ez olvasható:³⁶

ifj. Nagy. Ezek kifogások... Ez beszéd. Igen, vagy nem. Szégyenlem magamat... ez a nagy társaság – megkérdezni. Szeret-e vagy nem.

Flóra. (nem felel.)

ifj. Nagy. Igen, vagy nem.

Flóra. (konokul, keményen.) Nem szeretem annyira, mint amennyire ez kell. Nem úgy, hogy el ne tudnék menni tőle. Eltudok és ez mindent megmond.³⁷

ifj. Nagy³⁸ De talán érdemes, legalább érdemes mindezek fölött gondolkodni egy kissé.

Flóra Érdemes. De nekem nincs időm³⁹ többé. Isten áldja! Majd ha öregek leszünk! Nem fogadja el a kezemet így, úgy is jó! Isten áldja bácsi! (Kezet ráz az öreggel, csokolódzik a Kántortanító lánnyal. Kezet nyújt a tanítónak aki mereven hosszan megcsókolja.) Gyere mama. Nekem minden be van pakkolva. A te holmid is.

Tanító, szolgabíró segíteni akarnak.

[Flóra] Köszönöm nem kérem... könnyű mindakettő. Tanítónő pakk.⁴⁰ Egy pályán vagyunk. A taliga még itt van. Amin jöttél. Ilyen hamar. A vasut megy⁴¹

Tanító ki⁴² akarja kísérni. Szabad?

[Flóra] Nem.⁴³ Maradjanak kartárs... Könyvtárnok úr. Rendezzenek be szép

³³ [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*, 1908], autográf tintairás, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 2335., 4–5. fol.

³⁴ [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*, 1908], MNMKK OSZK Kézirattár, 12., 15., 19. fol.

³⁵ [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*, 1908], MNMKK OSZK Kézirattár, 8. fol.

³⁶ [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*, 1908], MNMKK OSZK Kézirattár, 46. fol. A szöveget betűhíven közlöm, mutatva a beszűrésokat, javításokat is. Bródy Sándor a szerzői utasításokat a kéziratban nem jelölve aláhúzással, a szereplők szövegébe ékelődőket azonban zárójelbe tette. A hiányzó szerepneveket kiegészítettem, szögletes zárójellel jelölve.

³⁷ ifj. Nagy. Ezek kifogások [...] ez mindent megmond. – A szöveg a lap alján, helye a főszövegben korrektúrajellel jelölve.

³⁸ ifj. Nagy [A sor elejére, a kezdő szó fölé beszűrva.]

³⁹ nincs <...> többé. [Az *időm* a törölt szó fölé írva.]

⁴⁰ Tanítónő pakk. [Beszűrva.]

⁴¹ A taliga még itt van. [...] A vasut megy. – A szöveg a lap bal szélén beszűrva, helye a főszövegben korrektúrajellel jelölve.

⁴² Tanító <...> ki. [Törölve.]

⁴³ Szabad? Nem. – A két szó a lap bal szélén, egymás alatt beszűrva, helye a főszövegben nyíllal jelölve. A szerepnév [Flóra] a dialógusból hiányzik, a beszűrés jelölő nyíl a Tanító szóra mutat. Nem egyértelmű, hogy ez Flóra kérdése és a tanító felelete-e, vagy a tanító kérdése és felelete önmagának. A Nem választ most Flóra szövegéhez rendeltem.

könyvtárt... Tanuljanak, cselekedjenek. (A szentelt víz tartóba nyúl, mint amikor jött.)⁴⁴ Isten áldja.

Tóthne (Játék. Mindketten el.)⁴⁵

(Csend. A Nagy pár⁴⁶ egymásra néz és megdöbbennek amint a fiúk néma kétségbeesését látják. Ifj. Nagy ül⁴⁷ és a mellette levő borból hirtelen két pohárral egymás után megiszik. A szüleire néz, maga elé mered.

Ör. Kiss (A nagy csendben, harsány hangon a fiához.) Te meg mit ülsz ott a⁴⁸ széken, mint egy odafagyott mamlasz... Nincs benned vér. Menj utána!

[ifj. Nagy] (Fölpattan, utána megy.)

(Várakozás teljes csend.)

Nagyasszony Itt hagyta! Volt szíve itt hagyni. Merte.⁴⁹ A fiut. Az én fiamat.

Főúr Vissza fog jönni.

(Nagyon gögösen.) (Kiáltva. Szinte intve, hogy elmenjen.) Nem. Nem jön.⁵⁰ Ez nem az a nő aki vissza jön.

Nagyasszony⁵¹ Kell, hogy vissza jöjjön!

(Föláll székén. Segíteni akarnak. Elparancsolja. Mind megmeredve ülnek. Ő lassú de biztos lépésekkel az ablakhoz megy. Nézi a kint történendőket.) A kis semmi... a mamzell... Flóra néni, pakfon ... a⁵² menyasszony beült a bodzafa szekérbe... Ott a fiú. Még hogy nem akarja? Beszélnek... leveszi a szekérről... Összeccsókolja. Csokolodznak. Vissza öleli. Nyakába borul.

(Felsóhajt.) Visszajönnek!

Függöny le.

A Vígszínház sűgópéldányát – amelyből a próbák, majd az előadások folyamán a színház dolgozott – mégsem kizárólag erről a kéziratról másolták. Biztos, hogy Bródynek voltak későbbi változatai vagy más kéziratlapjai is, mert az autográf és a sűgópéldány szövege több helyen nem egyezik.⁵³ A teljes szöveg vizsgálata és összehasonlítása itt és most nem céloim, az azonban igen, hogy a színmű befejezéseinek létrejöttét és lehetséges szövegforrásait megvizsgáljam.

⁴⁴ jött.) <keresztet> [Áthúzás.]

⁴⁵ (Játék. <)> (Mindketten el.)

⁴⁶ A <Kis> Nagy pár [Az áthúzott szó fölé írva.]

⁴⁷ Ifj. <Kiss> Nagy ül [Az áthúzott szó fölé írva.]

⁴⁸ [.] [Átírás.]

⁴⁹ <Merte.> [Beszúrás.]

⁵⁰ (Kiáltva. Szinte intve, hogy elmenjen.) Nem. Nem jön. – a szöveg a lap bal szélén beszúrva, helye a főszövegben korrektúrajellel jelölve. A nyitó zárójel emendálva.

⁵¹ Nagyasszony – A szerepnév a lap bal szélén beszúrva, helye a főszöveghez vonallal jelölve.

⁵² kis semmi... A mamzell... Flóra néni, pakfon ... a – A szöveg a dialógus végén, helye a főszövegben korrektúrajellel jelölve.

⁵³ Eltérés van például a 2. felv. 1. jelenetének szövege között. [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*, 1908], MNMKK OSZK Kézirattár, 1–2. fol. és [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*], [Vígszínház, 1908], sűgópéldány, MNMKK OSZK SZZT, 34 fol.

A kézirat tanúsága szerint Bródy Sándor *A tanítónő* befejezését úgy képzelte el, hogy Flóra visszatér, ha nem is a színre, de legalább ifjú Nagy Istvánhoz, ezt a megoldást a Nagyasszony drámát lezáró szavai valószínűsítik, Flórát minősítő szavai és felsőhajtása azonban némileg kétségessé teszi az ifjú pár boldogságának felhőtlenességét. Bródy elgondolása a befejezésről a szöveg csiszolatása közben alig változott, de az autográf és a sűgópéldány születése között mégis módosította a szöveget. A Flóra és ifjú Nagy közötti, a visszautasítást követő dialógus egy rövid részét előbbre tette, néhány mondatot elhagyott, de a leglényegesebb néhány új mondat a következő:

ifj. N. De ennyi ember előtt elválni... Ide hívatta az apámat, anyámat, engem... megalázni...

Fl. Gondolkozzék rajta, kit aláztak meg. Nekem nincs időm többé. Isten áldja! Majd ha öregek leszünk!⁵⁴

A nyilvános visszautasítás hatása árnyaltabb lett. Ifjú Nagy érzelmei, férfiúi hiúsága és családjának társadalmi pozíciója egyszerre és súlyosan sérültek, és nagyon hangsúlyos lett az, hogy nemcsak a jelen lévő társaság sérti szemérmességét (a színen ott van a Főúr, a tanító, Flóra anyja, a kántorkisasszony és a kántor), hanem az is, hogy az a közösség, amelyet eddig uralt, most tanúja lett megtöretésének. Mivel ifjú Nagy a jelenet során már másodszor említi mindezt, Flóra kissé ingerült, oktató replikája a megalázókról-megalázottakról érthető.

A sűgópéldányból két oldal, az eredeti számozás szerinti 191. és 192. hiányzik. A könyvtári fóliálás folyamatos, tehát a lapok 1949 előtt (ekkor érkezett a szövegekönyv az Országos Széchényi Könyvtárba⁵⁵) kerültek ki a példányból. A hiányzó oldalakon a Bródy-kézirat utolsó lapján olvasható sorok legnagyobb része lehetett, egészen addig a cselekvéssorig, amikor a Nagyasszony feláll, és az ablakhoz megy.⁵⁶ Ezek az oldalak lehetnek – ha Bródy megtartotta őket – a Főúr szavai és a szavakat kísérő gesztusai, azok, amelyek a kézirat szövegében a boldog vég ellen dolgoztak: „Vissza fog jönni. (Nagyon gögösen. Kiáltva. Szinte intve, hogy elmenjen.)”⁵⁷ Flóra pedig visszajön, vajon miért? Szerelmes, válaszol a boldog vég, ez a felelet azonban ez után a történet után, a Főúr ellenpontozó gesztusával mégiscsak ellentmondásos és suta. Mire Bródy kézírata a vígszínházi másolóhoz került, a záró jelenetből törlődtek a Nagyasszony Flórára tett becsmérő szavai is, helyükre az öreg papnak adott új mondatok kerültek a szolgálóvá váló hercegisasszonyokról, azaz az önállóságra vágyó vagy önálló egzisztenciává

⁵⁴ [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*], [Bp., Vígszínház, 1908], sűgópéldány, MNMCK OSZK SZZT, Vig 228/3, 104. fol. verző. A Vígszínház példánya esetében a könyvtári fóliálás számaira hivatkozom.

⁵⁵ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, BERCZELINÉ MONORI Erzsébet, *Az Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti Tára = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve: 1965–1966*, szerk. DEZSÉNYI Béla, Bp., OSZK, 1967, 232.

⁵⁶ A hiányzó szövegrész: „Nem fogadja el a kezemet így, <...> akarnak. Elparancsolja.” Lásd 36. sz. jegyzet és [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*], [Vígszínház, 1908], sűgópéldány, MNMCK OSZK SZZT, Vig 228/3.

⁵⁷ [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*, 1908], OSZK Kézirattár, 46. fol.

kényszerülő fiatal nőkről, akik végül megadják magukat a házasság boldog vagy boldogtalan lehetőségének.⁵⁸ A szövegtörlés és a Főúr új mondatai megalapozták a happy endet. A színházi másoló által írt sűgópéldány utolsó oldalán ugyanis már ez olvasható:⁵⁹

akarnak. Elparancsolja. Mint megmeredve állnak, csak öreg Nagy áll fel, követi pár lépést, megáll!)

ör. N. Anya... megy... mer hagyjátok.

N. assz. (:lassú, de biztos lépésekkel az ablakhoz megy. Nézi a kint történendőket:)

A kis semmi... A mamzell... Így megalázni az én fiamat... Ha legalább kálvinista pap lány lenne, de ...

Főúr. Egy leánygyerek se születik szolgálónak... Mind hercegkisasszonynak születik, csak később elátkoztatik. Nem látták-e rajta, ez is bizony mondom, ez hercegkisasszony.

N. assz. A hercegkisasszony beült a bodzafa szekérbe... Ott a fiú... leveszi a szekérről... Összecsókolja. Csókolóznak. Visszacsókolja, visszaöleli. Nyakába borúl!

(:Fellélekzik:) Visszajönnék!

(:Az ajtóban Flóra Istvántól vezetve, de csak egy pillanatra... gyorsan le a függöny:)

Az „igazán boldog vég” története

Amikor 1953-ban az *Irodalmi Újság*ban Bródy András megjelentette *A tanítónő* születésének történetét, a happy end kezdeményezőiként a Vígszínház színészeire hivatkozott. A végleges szöveg kialakulásáról már 1953-ban ismert volt még egy további visszaemlékezés. Ditrói Mór, aki 1908-ban a Vígszínház művészeti vezetőjeként működött, *Komédiások* című könyvében írt *A tanítónő* esetéről. Elbeszélése szerint a színészek eljátszhatatlannak, nem színpadra valóknak tartották a művet. Azt nem emlegették, hogy ha nincs happy end, akkor siker sem lesz, nem is tehették, hiszen – az eddigi variánsok alapján –, úgy tűnik, nem találkoztak a darab boldogtalanul végződő változatával. Bródy megkérte Ditróit, nézze át a szöveget:

A darabot hazavittem. Elő a kék ceruzával – hajnalig működött a ceruza. Beszúr-tam, összevontam, a darabnak jó egyharmadát kihúztam. Másnap délre két felvonással készen voltam. Odaadtam a szerzőnek, hogy nézze át. Megölelt, – akceptálta. [...] Hátra volt még a harmadik felvonás. Belemelegedve a munkába és élve a szerző felhatalmazásával, alaposan átdolgoztam. De a nehézségek elhárításával Sándorunk is megtalálta önmagát:

– Hiszen ebben a formában meg van hamisítva a darab stílusa.

Volt valami igaza s ez okból holmi kihúzásokkal és módosításokkal visszaállítottuk a harmadik felvonás eredeti szövegét.⁶⁰

⁵⁸ [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*], [Bp., Vígszínház, 1908], sűgópéldány, MNMKK OSZK SZZT, Vig 228/3, 105. fol. rektó.

⁵⁹ [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*], [Bp., Vígszínház, 1908], sűgópéldány, MNMKK OSZK SZZT, Vig 228/3, 105. fol., rektó.

⁶⁰ DITRÓI Mór, *Komédiások: Ditrói Mór emlékiratai*, Bp., Közlekedési ny., [1929?], 144–145.

A Vígszínház sűgőpéldányában kék ceruzának nyoma sincs, de szép számú piros és grafitceruzás húzás látható. Megállapíthatatlan, hogy ezekből melyek Ditrói és melyek a rendező, Szilágyi Vilmos javításai, az azonban biztos, hogy *A tanítónő* szövege még a próbák alatt is formálódott. A sűgőpéldányt ekkor már nem az eredeti másoló, hanem Kövessi Dezső, a Vígszínház sűgőja korrigálta,⁶¹ és ő írta le az újrafogalmazott vagy teljesen új jeleneteket is, amelyeket aztán belekötöttek a sűgőkönyvbe.

Szintén Kövessi kézírása az a befejezés, amely eltér az autográfól és a sűgőpéldányba először bekerült szövegtől is. Ezt ugyanis áthúzták, és a példány legvégébe – az előbb idézett felvonásvég után – kötött oldalakon új szöveg olvasható. Egyelőre kideríthetetlen, hogy ez a befejezésvariáns akkor született-e, amikor Ditrói átírta a harmadik felvonást, vagy a szerző és a rendező már a próbák során megegyeztek az új szövegben. A dramaturg-rendező ceruzája azonban ezeken az oldalakon is dolgozott, és végül ez lett az a szöveg, amely néhány szó eltéréssel megjelent nyomtatásban is.

Az újabb változatban az utolsó jelenet nem lett megrázóbb, csak hatásosabb. Kitorlóddott a megalázottakra vonatkozó tanulságos dialógus. Ifjú Nagy a nyilvános visszautasításra itt dühvel reagál, és hárít is gyorsan: öccse, Péter halálára hivatkozva a felelősséget hárítja át önmagáról a szűlőkre, azok vagyonszerzési rögeszméjére. Péter érintőlegesen már az autográfban is előkerül: öreg Nagy emlegeti másik fiát, de nem fejt ki a történetét.⁶² Maga a történet, a kisebbik fiú históriája a színházi munka során született, a sűgőpéldány eredeti szövegében sincs nyoma, csak az 1. felvonáshoz csatolt, betoldott oldalakon olvasható.⁶³ Péter ulánus önkéntes korában négy lovat vásárolt hitelbe, és szerette volna feleségül venni a kantinos lányát is. Amikor öreg Nagy István mindkettőre nemet mondott, a fiú öngyilkos lett. Többet nem tudunk meg róla, azt meg különösen nem, hogy halála egy (bátyjához hasonlóan) elkényeztetett fiú dacos tette volt-e, vagy tragikus kibűvő egy lehetetlennek érzett élethelyzetből – de mindennek tudása nem is lényeges. A hajlíthatatlan, nagyratörő szűlők ellenében érzelmeit követő fiú konfliktusának felelőlegése a dráma végén gyors lezárása annak a problémahalmaznak, amelyet az ifjú Nagy és Flóra közötti vonzódás idézett elő. A néző számára az új befejezés felcsigázó, mégis könnyen feldolgozható megoldást kínál: egy megrendítő, múltbeli esemény indulatos emlegetése után a gazdag ifjú nagyvonalú lemondását a jólétről. A lánykérés ismételt visszautasítása csak fokozza a feszültséget, amelyet aztán megnyugtatóan felold a boldog vég.

A Kövessi Dezső írásával letisztázott átdolgozás szövege a sűgőpéldány eredeti változatától eltérő résztől a következő:⁶⁴

⁶¹ Kövessi Dezső (Nagyvárad, 1866–?, 1929), aki 1901-től volt a Vígszínház sűgőja, a sűgőpéldány 36. fóliójának verzőjét aláírta, így kapcsolható hozzá a javítások és a betoldott lapok.

⁶² [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*, 1908], OSZK Kéziratár, 34. fol.

⁶³ [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*], [Vígszínház, 1908], sűgőpéldány, MNMCK OSZK SZZT, Víg 228/3, 1. felv. 8. jel., 30. fol., rektó – 31. fol., rektó.

⁶⁴ [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*], [Vígszínház, 1908], sűgőpéldány, MNMCK OSZK SZZT, Víg 228/3, 105. fol., verző – 107. fol., verző. A letisztázott szövegben látható, grafitceruzás, feltehetően Ditrói Mórtól, Szilágyi Vilmostól vagy egy későbbi előadás résztvevőjétől származó húzásokat nem jelöltem.

Nagy. Péternek igaza volt. Most én mondom, igaza volt és ti kergettétek a halálba, ti! ti! Csak gyűjteni, gyűjteni! Bele vagytok őrülve a gyűjtésbe! Minek? kinek? Nekem ugyan nem! Én fűtülök a millióidra.

N.assz. István! az apádat!

Nagy Az apámat? Ez az én apám? Nahát én szakítok az apámmal és az anyámmal, veled is. És kérdem magától, ha ebben az egy ruhában, így, ahogy vagyok... hajtani tudok, a lóhoz értek, kocsis lehetek, így állok magához, akar-e akkor?

Fl. Nem! Így sem! akkor sem! (:Nagy iszik:) Inni pedig ne hagyják. Ne igyon. Lássa az apja se iszik, én se iszom. Nincs valami nevetségesebb, minthogy felnőtt emberek vörös és fehér lével töltik magukat. Ígérje meg. Isten áldja meg magukat. Kántor bácsi isten áldja! A mandulát a boltban, most már bevallhatom, mi ettük ki a fiókból Katóval. Főúr simítsa meg az arcomat, nincs rajta festék, a mit lesimítson.

Főúr A szemedet szeretném megcsókolni, a két szemedet. Menj és vezesd a világtalanokat.

Flóra Szervusz Rézi. Mi jóba voltunk, mi? Csak mi ketten nem karmoltuk meg egymást. Kató, ez jó fiu. Kollega, ez jó lány. Most pedig nincs mit bucsuznom tovább. Mit érzékenykedünk? Emelt fővel jöttem, és főlemelem, a mikor elmegyek. Vigyél innen anyám. Dicsértessék! (:anyjával el:)

Utolsó jel.

Főúr. A gazdag emberek ostobasága olyan, mint a tenger, kimeríthetetlen. Eleresztették... az életet, a jövőt.

Ör. Nagy. Az élet a buza... Te meg mit ülsz itt a széken? Mint egy odafagyott mamlasz. Nincs benned vér? Menj utánna.

Nagyassz. Itt hagyta! Volt szíve itt hagyni! Merte! A fiut, az én fiamat.

Főúr. Én vagyok vak, vagy ti! Menjetez utánna, akkor vissza fog jönni!

Tanító. Nem, nem jön! Ez volt az a nő, aki nem jön vissza. (:el:)

Nagyassz. Kell, hogy visszajöjjön!

ör. Nagy. Anya... megy... mer hagyjátok.

Nagyassz. A kis semmi... A mamzell. Így megalázni az én fiamat! Ha legalább kálvinista pap lány lenne, de...

Főúr. Egy leánygyerek sem születik szolgálónak. Mind herceg kisasszonynak születik, csak később elátkoztatik. Nem látták-e rajta? Ez is, bizony mondom, ez hercegekisasszony.

Nagyassz. A hercegekisasszony beült a bodzafa szekérbe... Ott a fiu... leveszi a szekérről. Összecsókolja. Csókolódnak. Visszacsókolja, visszaöleli, nyakába borul. Vissza-hozza. (:Flóra, István megjelennek:)

Függöny.⁶⁵

Bródy Sándor azonban – a kézirat és a sűgőpéldány első változata szerint – eredetileg nem ezt a drámát írta meg. Műveinek egyik visszatérő témája az asszony, a nőiség, a férfitől függetlenedő, nemcsak anyagilag, de gondolkodásában, véleményalkotásában és cselekedeteiben is független nő helyzete (találkozott ilyen asszonnyal, Hunyady

⁶⁵ BRÓDY Sándor, *A tanító: Falusi történet 3 felv.*, Bp., Vígsház, 1908, kézirat, sűgőpéldány, MNMKK OSZK SZZT Víg 228/3, 105. fol., verzó – 107. fol., verzó.

Margitnak⁶⁶ hívták). Tóth Flórát mindezen tulajdonságok megtestesítőjének szánta. Olyan nőnek, akinek nemcsak foglalkozása, megélhetése, de hivatása van, ám – Bródy jól látta ezt – mégis rettenetesen kiszolgáltatott. A tanítói elhivatottság fűti Flóra lelkesedését akkor, amikor a második felvonásban ifjú Naggyal népiskoláról és parasztszövetkezetről álmodoznak.⁶⁷ A szakítás mellett szóló érveinek egyike éppen a népnevelői elkötelezettség.

Flóra Azt hiszem nem szeretem úgy magát mint ahogy⁶⁸ kell ha az egész életemet magának akarom szentelni. Nekem hivatásom van és lefoglalt a szivemből egy jó darabot. Nem is tudtam. Vizsgáldtam és látom, meglepődve. A más gyerekei, sok sok gyerek, mocskosak,⁶⁹ tudatlanok, akiket nekem kell kimosdatni és kitanítani... Tanítónő vagyok, testestől, lelkestől.⁷⁰

Igaz, az ifjú Nagy falujában szerzett tapasztalatok alapján mindehhez „keserű humorral” teszi hozzá: milyen pálya!

Flóra vallomását, amely jóval az átírt felvonásvég előtt hangzik el, a dramaturgi kéz kihúzta a sűgópéldányból, Flóra anyjának összes szövegével együtt. Özvegy Tóthné, tanítónő és postamesternő, a harmadik felvonás közepén érkezik. Betoppánásának és harcias fellépésének lánya védelmében valójában nincs hatása a cselekményre, a drámai viszonyrendszerre és a többi szereplő sorsára. Alakja a színműből a történet és a viszonyok sérülése nélkül kiemelhető volt – egyetlen apró részlet kivételével, ettől azonban a Ditrői Mór dramaturgi gondolkodása eltekintett.⁷¹ Amikor a Nagy család megérkezik a második lánykérésre, a kölcsönös bemutatkozás során az öreg tanítónő felméri ifjú Nagy Istvánt. Bródy szerzői utasítása így szól: „*Tothné megnézi, nagyon*

⁶⁶ Hunyady Margit; *Szathmáry Árpádné* (Kisvarsány, 1854 – Bp., 1906) színésznő. Pályáját 1871-ben Szathmáry Károly színtársulatánál kezdte. Többek között az aradi és a szegedi társulat tagja volt, majd 1888-tól Kolozsváron, 1896-tól a Vigszínházban játszott. Franciából fordított, elbeszéléseket, tárcacikkeket is írt. Bródy Sándorral 1889 elején ismerkedett meg, ekkor az író a kolozsvári *Erdélyi Híradó* munkatársa volt. Fiuk, Hunyady Sándor, 1890. augusztus 15-én született. Lásd bővebben: *Magyar színházművészeti lexikon*, főszerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1994, online közzététel: <http://mek.oszk.hu/02100/02139> (utolsó megtekintés: 2025. szeptember 23.). – *Hunyady Margit: Egy mai történet a tizenkilencedik századból*, a családi hagyatéék alapján közread. Alexander BRÓDY, [s. a. r. KURTA Zsuzsanna], Bp., Ulpius-ház, 2006.

⁶⁷ A dialógus az autográfban, a sűgópéldányban és az első kiadásban is – némileg eltérő szöveggel – megtalálható: [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*, 1908], MNMKK OSZK Kézirattár, 24–25. fol. – [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*], sűgópéldány, MNMKK OSZK SZZT, Vig 228/3, 72. fol., rektó – 73. fol., verzó. – BRÓDY Sándor, *A tanítónő...*, i. m., 1908, 104–105.

⁶⁸ mintahogy [Emendálva.]

⁶⁹ gyerek, <...> mocskosak. [Törölve.]

⁷⁰ [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*, 1908], MNMKK OSZK Kézirattár, 45. fol. – A szöveg eredetileg a sűgópéldányban is szerepelt: [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*], sűgópéldány, MNMKK OSZK SZZT, 103. fol., rektó-verzó.

⁷¹ Özvegy Tóthné a vigszínházi sűgópéldányból készült első kiadásban a szereplők felsorolásánál bennmaradt: a „A tanítónő anyja”, olvasható, de szövege már nincs. BRÓDY Sándor, *A tanítónő...*, i. m., 1908, 5.

tetszik neki, nem teketóriázik, megcsókolja mindkét arcját.”⁷² A gesztus, egy lehetséges házasság megtámogatása, a korabeli társadalmi konvenciók érvényesülése felé nyitja meg a történetet, még mielőtt Flóra kifejtene tanítói hitvallását és a társadalmi pozíciókról szóló vélekedését. Flóra kijelentéseiből okszerűen a szakítás, a boldogtalan vég következne, akár a menekülés indokaként, akár erős hivatástudatból fogalmazza meg érveit. Bródy végül mégis a boldog véget választotta a hivatás, egzisztencia kontra hagyományos női életpálya dilemmájának a feloldására. A szolgálóvá váló hercegkisasszonyok ugyanis – ahogy azt a *Petrovics Katalin*ban írta – „valahogy sohase álmodják azt, hogy hősök, hadvezérek vagy államférfiak, hanem hogy ezeknek a feleségei, jegyesei, vagy hozzájuk tartoznak bármi módon”.⁷³

Volt tehát vita, nézeteltérés a Vígszínház és Bródy Sándor között, de ez nem a dráma befejezéséről, a happy vagy nem happy endingről, hanem az írói koncepcióról szólt, amelyet egyszerűen eltüntetett, kilúgozott az utolsó felvonás átdolgozása, a főszereplő ars poeticájának teljes és nyom nélküli törlése. Bródynak világos mondanivalója volt, kissé nehézkesen megírva, Ditrói ellenben ismerte a drámai feszültségteremtés technikáját. A kettő *A tanítónő* esetében nem találkozott. Arról, hogy végül visszaállították-e a színmű harmadik felvonásának szövegét, és ha igen, akkor melyek voltak a színpadon elhangzó dialógusok, a sugópéldány, sajnos, nem vall, valószínűleg Ditrói Mór győzött.

Bródy Sándor egy – nemcsak irodalmi, de színházi értelemben is – pezsgő korszak sikeres drámaírója akart lenni, és úgy döntött, elfogadja a változtatásokat, mert végül a meghúzott, javított szöveg – az utolsó jelenet Ditrói–Bródy-féle végső variációjával – jelent meg az 1908-as első kiadásban.⁷⁴

És a „boldogtalan vég”?

Czímer József elbeszélése szerint 1954-ben Bródy András megtalálta és átadta a Jókai Színház dramaturgjainak *A tanítónő* kéziratát. Nem valószínű, hogy azt az autográf példányt, amely a Széchényi Könyvtár Kézirattárában pihent, és amelyben amúgy

⁷² [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*, 1908], MNMKK OSZK Kézirattár, 44. fol. – A szerzői utasítás eredetileg a sugópéldányban is szerepelt: [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*], sugópéldány, MNMKK OSZK SZZT, 101. fol. verzó.

⁷³ BRÓDY Sándor, *Petrovics Katalin...*, i. m., 98.

⁷⁴ A szöveg színpadhoz-közönséghez igazítására a Bródy–Ditrói-konfliktushoz hasonló, világirodalmi példa Tennessee Williams *Macska a forró bádogtetőn* című színművének kétféle befejezése. Az előadást a Broadway-en, a Morosco Theaterben Elia Kazan rendezte (bemutató: 1955. március 24.). Kazan a 3. felvonás átdolgozását kérte Williamstől, három szempont szerint: Big Daddynak legyen szerepe, jelenléte az utolsó felvonásban is; Brick jelleme túl statikus, változnia, formálódnia kellene; Maggie-nek pedig a cselekmény folyamán nyilvánvalóbban rokonszenvenessé kellene válnia. Williams a kérések szerint átírta a harmadik felvonást (bár az első két javaslattal nem értett egyet), a premieren az új változatot játszották. Az író a megjelentetett szöveg mellé jegyzetet tett, amelyben leírta a variánsok történetét, és közölte a harmadik felvonás mindkét szövegét. Tennessee WILLIAMS, *Cat on the Hot Tin Roof*, Harmondsworth, Penguin Books–Secker & Warburg, 1959, 125–158. – Tennessee WILLIAMS, *Drámák*, utószó Sz. KOVÁTS Lajos, Bp., Európa, 1964, 320–346.

sem a boldogtalan befejezés olvasható. Valamilyen kéziratnak vagy szövegvariánsnak kellett még lennie, és Czímer erről is említést tesz: „Bródy András emlékezett rá – írja –, hogy apja még mint fiatal fiút elvitte egy berlini (vagy bécsi?, már nem emlékszem pontosan) bemutatóra, ahol az eredeti befejezést játszották, de hogy hol végződött, azt persze már nem tudja, bár ő is úgy tartja logikusnak, ahogy a rendezők mondják.”⁷⁵

A *tanítónőt* 1909. január 29-én mutatta be a berlini Deutsches Theater Max Reinhardt rendezésében.⁷⁶ A drámának két német fordítása is van. Az egyik az 1908-as első kiadás alapján készült, fordítója ismeretlen.⁷⁷ A másik, amely a kölni Albert Ahn kiadónál 1909-ben jelent meg, Max Rothauser (Ruttkay György) munkája, a német előadás szövegét tükrözi. Ez a szöveg – legalábbis, ami az „utolsó jelenetet” illeti – kissé más, mint a legutolsó vígszínházi változat.

A Deutsches Theaterben Tóth Flóra (neve a német változatban Horváth Zsuzsa) a kemény és hatásos „Dicsértessék” után kiment a színről, a Főúr pedig elmondta a gazdag emberek ostobaságáról szóló mondatokat. Az előadás utolsó szavai idősebb Nagy (Berlinben Hegedűs) szavai voltak, azok, amelyekkel Flóra után küldi a fiát („Te meg mit ülsz itt a széken? Mint egy odafagyott mamlasz. Nincs benned vér? Menj utána”). Ifjabb Nagy (Hegedűs) kirohant, lezuhant a függöny, így ért véget az előadás.⁷⁸

⁷⁵ CZÍMER, *Közjáték...*, i. m., 303. – Az 1954-ben jelenlévők közül Sívó Emil, a Petőfi Színház akkori titkára szintén említi a berlini bemutatót. Forrásként Bárdi Ödönre hivatkozik, aki szerint Max Reinhardt kívánsága volt, hogy a színmű ne happy enddel érjen véget: Sívó Emil, *Bárdi Ödön = Uő, A függöny legördül: Színészlegendák*, [Bp.], Budakönyvek, 2011, 19. – Sívó megjegyzését átvette 2015-ben Földes Anna: FÖLDES Anna, *Tóth Flóra odisszeája avagy A tanítónő és akiknek nem kell*, *Critica Lapok*, 14(2012), 7. sz., online közlés: <https://www.criticailapok.hu/14-2012/38375-20127-szám> (utolsó meglátogatás: 2024. november 4.)

⁷⁶ Heinrich HUESMANN, *Welttheater Reinhardt: Bauten, Spielstätten, Inszenierungen*, München, Prestel, 1983, 411. – Bródy Sándor és Max Reinhardt szakmai kapcsolatáról: Isabella KESSELHEIM, *Alexander Bródy und Max Reinhardt: Orte ihrer Begegnungen*, *Berliner Beiträge zur Hungarologie: Schriftenreihe des Fachgebietes Hungarologie und Finnougristik der Humboldt-Universität zu Berlin*, 11(1999), 64–70.

⁷⁷ Alexander BRÓDY, *Die Lehrerin: eine Dorfgeschichte in drei Akten*, Bp., Bühnenverlag Alexander Marton, [s. a.], gépirat, MNMKK OSZK SZZT IM 4.466.

⁷⁸ „Szusa [...] Ich bin aufrecht gekommen und den Kopf hebe ich hoch, wenn ich gehe! Gelobt sei Jesus Christus! Sie geht hinaus.

Letzte Szene

Die Vorigen. Ohne die Lehrerin.

Pfarrer Wie das Meer ist die Dummheit der Reichen: unausschöpflich... Das Leben lassen sie von hinnen gehen, die Zukunft!

Hegedűs sen. Was sitztest du da wie hingefroren? Hast du kein Blut in dir? Hol sie zurück! Hegedűs jun. stürzt hinaus. Schreit: Szusa!

Ende.”

(Alexander BRÓDY, *Die Lehrerin: Eine ungarische Dorfgeschichte in 3 Aufzügen*, übers. Max ROTHAUER, Köln, Ahn, [1909], 94.)

„Zsuzsa [...] Emelt fölvel jöttem és magasra emelem, amikor elmegyek! Dicsértessék a Jézus Krisztus! Kimegy.

Reinhardt fél happy endet engedélyezett. Kihúzta az utolsó jelenet legvégét, a Nagyasszonynak az eseményekről tudósító és Flórát minősítő szavait. Megoldása eldöntetlenül hagyta, vajon sikerül-e a fiúnak visszahoznia a leányt. Bródy a próbák alatt Berlinben tartózkodott, és Reinhardtékkal egyezkedett az eredeti koncepciótól mind jobban távolodó dráma (leg)újabb befejezéséről.⁷⁹ „Itt küszködöm a Tanítónővel” – írta Kozma Andornak Budapestre 1908 szilveszterén.⁸⁰ Jóváhagyta az új drámazárást és a névcseréket is, és valószínűleg részt is vett az átdolgozásban.

A *tanítónő*nek Berlinben mégsem lett sikere. A német kritikák a témát és a megvalósítást is érzélgősnek találták, és a történet lebegtetett lezárását a boldog vég felé billentették. „A legyőzött apa maga szólítja fel fiát, hogy hozza vissza a menekülő menyasszonyt. És a lezuhanó függöny nem hagy kétséget a mese napfényes befejezése felől. Elég gyakran éreztem, mialatt ez a történet játszódott, hogy boldogult Birch-Pfeiffer támadt fel újra, hogy magyar álarcban állítsa vissza régi jogait színpadjainkon” – írta a *Vossische Zeitung*.⁸¹

Azt, hogy Bródy András milyen kéziratot vagy kötetet adott át Czímeréknek, nem tudjuk, az 1909-es német kiadást olvasva azonban erősen feltételezhető, hogy a Berlinben átdolgozott szöveg kéziratot vagy nyomtatott példányát. Az, amit a Jókai Színház az utolsó jeleneten változtatott, a reinhardti–Bródy Sándor-i „talán boldog vég” helyett valódi „boldogtalan vég”-be fordította a dráma befejezését. Úgy tudták végrehajtani Bródy drámájának szocialista hitelesítését, hogy alig kellett módosítaniuk *A tanítónő* egyik, a szerző által szentesített szövegén, amelyből csupán öreg Nagy István mondatait és az ifjabb Nagy erre adott reakcióját törölték, és elfogadták, majd továbbadták a sikerérdeklelt Vígszínházról szóló legendát. Ez utóbbi, azaz a Vígszínház sikerérdeklettsége tény, és ez hitelesítette a „boldogtalan vég” születésének meséjét 1954-ben, majd 1954 után is.⁸²

Utolsó jelenet

Előbbiek, a tanítónő nélkül.

Főúr A gazdagok ostobasága olyan, mint a tenger: kimeríthetetlen... Hagyták elmenni az életet, a jövőt!
Hegedüs sen[ior] Te meg mit ülsz ott a széken, mint aki odafagyott? Nincs benned vér? Hozd vissza!
Hegedüs jun[ior] kirohan. Kiált: Zsuzsa!

Vége.”

⁷⁹ Reinhardték a szövegben máshol is változtattak, a harmadik felvonás 6. és 7. jelenetében például Flóra/Zsuzsa és Nagy/Hegedüs István dialógusaiból húztak. Péter története ellenben megmaradt: Alexander BRÓDY, *Die Lehrerin...*, i. m., 1909, 90–93, 39–40.

⁸⁰ Bródy Sándor és Lengyel Menyhért levele Kozma Andornak, Berlin, december 31. 908, autográf tintaírás, MNMCK OSZK Kézirattár, Fond 44/17.

⁸¹ „Der überwältigte Papa fordert selbst den Sohn auf, die fliehende Braut zurückzuholen. Und der fallende Vorhang lässt keinen Zweifel über den sonnigen Märchenschluss. Oft genug hatte ich, während diese Geschichte sich abspielte, das Gefühl, dass die selige Birch-Pfeiffer wieder auferstanden sei, um in einer magyarischen Maske ihr altes Recht auf unsere Bühne geltend zu machen” (*Vossische Zeitung*, 1909. január 30., Morgenausgabe., 1. Beilage). – Charlotte Birch-Pfeiffer (1800–1868) érzelmes-ézelgős színművei a 19. század első felében német és magyar színpadokon egyaránt rendkívül népszerűek voltak.

⁸² A Bródy-szakirodalom nem említi *A tanítónő* az OSZK Kézirattárában lévő autográfot. Az első, 1964-ben megjelent Bródy-monográfiát Földes Anna írta, aki a dráma végét mint „utólag megváltoztatott,

A *tanítónő* befogadását a szocialista színház repertoárjába és az 1950-es évek haladónak ítélt művei közé a dráma 1955-ös kiadása tette teljessé. A szerzői utasítás, amely ebben a kötetben a színművet lezárta, egyetlen addigi előadásban, kéziratban vagy kiadásban sem szerepelt. Leginkább a Bródy-kézirat befejezésére emlékeztet, természetesen a visszatérő fiatalok nélkül.⁸³ Szó szerinti forrását egyelőre nem találtam, talán a Jókai Színház előadásának utolsó színészi gesztusa volt, melyet az ügyelőpéldány nem rögzített. Ez a nyomtatott szöveg így végződik:⁸⁴

Utolsó jelenet

FŐÚR: A gazdag emberek ostobasága olyan, mint a tenger: kimeríthetetlen. Eleresztették... az életet, a jövőt...

IFJ. NAGY: (*feláll, a teli borospoharat szülei lába elé vágja. Aztán kissé dülöngélve kimegy az ajtón*).

Függöny

happy endben feloldott színpadi variációt” említi (FÖLDES, *i. m.*, 69). – Juhász Ferencné egy zárójelbe tett utalással emlékezett meg a befejezés körüli, 1908-as bonyodalmakról: „Bródy András nyomán jegyezzük meg, hogy Bródy Sándor a színészek és a színház kérésére írta meg a másik, a sikert ígérő befejezést, amellyel játszották: Nagy István utána megy, visszahozza feleségnek” (JUHÁSZ, *i. m.*, 240). – 1982-ben megjelent Bródy-kötetében a happy ending születéséről Laczkó András is az író fiának *Az írórt megveszik* című írását idézte: „Győztek. A pénz mindent legyőz. Nekem nincsen pénzem, nekik pedig van. Élni kell, nekem, neked és a többi testvérednek. Félig lefektettek, de nem egészen. A végét megváltoztattam, legyen a vége limonádés” (LACZKÓ András, *Bródy Sándor alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., Szépirodalmi, 1982 [Arcok és vallomások], 162). – A Laczkó-monográfia közölt egy fényképet is *A tanítónő* kéziratának első oldaláról, ez szintén az OSZK Kézirattárában található (Analekta 770), de nincs utalás a 2. és 3. felvonás másik jelzeten lévő kéziratáról. Nagy Péter egyik befejezést sem tartotta a dráma sodrásához illőnek, és lábjegyzetben utalt a kétféle befejezésre: „Egyébként önmagában is jelentős, hogy ennek a végét B. hajlandó volt megváltoztatni a színház követelményei szerint: nyilván érezte, hogy az eredeti megoldás sem kielégítő. *A szeretőnél* ennél sokkal szerényebb színházi beavatkozás ellen is tiltakozott” (NAGY, *i. m.*, 28). – 1996-ban az Unikornis Kiadó gondozásában jelent meg a *Bródy Sándor válogatott drámái* című kötet, amelynek szöveggondozását én vállaltam. Az „utolsó kéz” elve szerint használt 1914-es kiadás és a Bródy-irodalom tanulmányozása szembesített *A tanítónő* kétféle befejezésével. Kételyeim támadtak az 1954-es szövegváltozat hitelességét illetően, de akkor nem tudtam tisztázni a kérdést. Végül a kiadóval úgy döntöttünk, a szöveget a boldogtalan véggel közöljük, az 1954 előtti változat függelékben szerepeljen, az utolsó pedig említse meg a befejezés problémáját is.

⁸³ „(Csend. A Nagy pár egymásra néz és megdöbbennek amint a fiúk néma kétségbeesését látják. ifj. Nagy ül és a mellette levő borból hirtelen két pohárral egymás után megiszik. A szülei néz, maga elé mered.)” [BRÓDY Sándor, *A tanítónő*, 1908], MNMKK OSZK Kézirattár, 46. fol.

⁸⁴ BRÓDY Sándor, *A tanítónő...*, *i. m.*, 1955, 89.